

JOŠ JEDNOM O PITANJU RAZVOJA FEUDALNE RENTE U HRVATSKOJ POTKRAJ XV I U XVI STOLJEĆU

(U povodu članka N. Klaić, O razvitku feudalne rente u Hrvatskoj i Slavoniji u XV i XVI stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest 3, Zagreb 1960, 39—61)

J. V. Bromlej

Historija nauke bilježi dosta slučajeva da su dva učenjaka, ili čak više učenjaka u raznim zemljama, neovisno jedan od drugoga, istodobno dolazili do identičnih rješenja ovoga ili onoga naučnog problema. Takav je, upravo, slučaj s problemom kojemu je ovaj članak posvećen.

Još je 1951, na osnovi analize hrvatskih urbara, autor ovih redaka u svom radu, u kojem upravo razmatra spomenuti problem,¹ došao do ovih glavnih zaključaka: 1) »u drugoj polovini XV stoljeća hrvatski su feudalski prisvajali rad neposrednih proizvođača prvenstveno u obliku novčane i naturalne rente... Udio radne rente je pri tom malen, što odgovara i malim razmjerima vlastelinskih oranica hrvatskih zemljoposjednika. Uz to se, sudeći prema modruškom urbaru, vlastelinske oranice smanjuju, a radna se renta zamjenjuje novčanom«; 2) sredinom XVI stoljeća može se već uočiti drugi proces: »povećan interes hrvatskih feudalaca za vlastelinske oranice i povećanje tlake... U posljednjoj četvrti XVI stoljeća, hrvatski zemljoposjednici dobivaju od vlastelinskih oranica, što ih kmetovi obrađuju, najveći dio svojih prihoda. Radna je renta u to vrijeme najčešći oblik feudalne eksploatacije... Novčana i naturalna podavanja imaju drugorazredno značenje, iako se nominalno njihova veličina nije izmijenila.«²

Iste godine (1951) izašao je članak N. Klaić u kojem je ona, razmatrajući između ostaloga i pitanje razvoja feudalne rente na teritoriju Hrvatske sjeverno od Kupe u razdoblju XIII—XIV stoljeća, došla do zaključka da se još »u XIII stoljeću dio *tlake ili radne rente* pretvara u novčanu«³; u članku se također navode podaci o otkupu tlake u XIV stoljeću.⁴ Pokazavši na taj način da proces zamjene radne rente novčanom, koji se, po mom mišljenju, odvija u drugoj polovini XV st., ima svoje korijene u XIII—XIV st., N. Klaić je samim tim posredno ovo mišljenje i potvrdila. God. 1953. je J. Šidak, dodirujući u I knjizi »Historije naroda Jugoslavije« pitanje strukture rente prema

¹ Ю. В. Бромлей, Эволюция докапиталистической земельной ренты в Хорватии второй половины XV и XVI веков (Опыт исследования хорватских урбариев). Ученые записки Института славяноведения АН СССР IV, М., 1951, 284-306.

² ibidem, 305.

³ N. Klaić, O nekim pitanjima feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji. HZ IV, 1951, 118 (kurziv autora — J. B.).

⁴ ib., 116.

podacima modruškog urbara iz 1486, došao do zaključka⁵ u osnovi identičnih sa zaključcima do kojih smo i mi, analizirajući isti izvor, došli u gore spomenutom članku. God. 1959, u II knjizi »Historije naroda Jugoslavije«, karakterizirajući pogoršanje položaja hrvatskog seljaštva uoči bune 1573, N. Klaić je utvrdila da »najvažniji prihod vlastelina u to vrijeme postaje radna renta«.⁶ Drugim riječima, ona se, očigledno ne znajući to ni sama, u potpunosti solidarizirala s mojom tezom o prevagi tlake u drugoj polovini XVI st. u Hrvatskoj.

Ipak je već iduće godine moja knjiga o historiji bune hrvatskih i slovenskih seljaka 1573.⁷ poslužila N. Klaićevoj kao povod za to da, zapravo, stavi u sumnju zaključke o strukturi i kretanju feudalne rente u Hrvatskoj u drugoj polovini XV i u XVI st. koji se u toj knjizi nalaze,⁸ a samim tim i vlastite sudove o tom pitanju. U vezi s time napisan članak ona naziva »prvim javnim razgovorom« (39), što se može shvatiti kao poziv na dalju diskusiju.

*

Započinjući svoj članak pitanjem o strukturi rente u drugoj polovini XV st., N. Klaić se, prirodno, prije svega obraća modruškom urbaru — izvoru koji sadrži mnogo podataka o obavezama seljaka u to vrijeme na posjedima svjetovnih feudalaca. Najveću zamjerku stavlja zaključku, do kojeg smo došli ja i J. Šidak, da su od 32 sela, koliko ih je u modruškom urbaru popisano, samo u dva od njih kmetovi morali vršiti tlaku (40). Ona smatra da su tlaku vršili kmetovi svih sela modruškog vlastelinstva, ali za 30 sela tlaka nije bila fiksirana u samom urbaru, već u »posebnoj knjizi ili popisu, ili — kako je Oštriharić i Klinčić (sastavljači urbara; J. B.) nazivaju — *kladerni*, u kojoj su bile popisane *preostale dužnosti kmetova*« (str. 41; kurziv autora, J. B.).

U modruškom urbaru ovo pozivanje na »kladernu« susrećemo u zaključnom dijelu popisa 8 sela.⁹ Pri tom privlači pažnju činjenica da se 7 puta upotrebljava formulacija »zgora u kladerni«,¹⁰ a to »zgora«, tj. »gore« navodi na misao: ne podrazumijeva li se pod tim fiksiranje obaveza u samom urbaru koji se i naziva »kladerna«? Da se pokaže ispravnost te pretpostavke, potrebno je prije svega pažljivo proučiti kontekst u kojem se svih 8 puta u urbaru nalazi termin »kladerna«. Ondje gdje se prvi put nalazi termin »kladerna« stoji:

⁵ Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953, 756. Karakterizirajući strukturu rente prema podacima modruškog urbara, J. Šidak ističe prije svega prevladavanje novčane rente.

⁶ Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1959, 441.

⁷ Ю. В. Бромлей, Крестьянское восстание 1573 г. в Хорватии. Из истории аграрных отношений и классовой борьбы в Хорватии XVI в., М., 1959, 318 стр.

⁸ U njoj je autor, na osnovu nove građe do koje prije nije imao prilike doći, a također uzevši u obzir neka mišljenja J. Šidaka i N. Klaić, ponovo potvrdio svoje osnovne zaključke u vezi s evolucijom feudalne rente u Hrvatskoj potkraj XV i u XVI st., unijevši pri tom samo neznatne dopune. Najbitnija od tih dopuna je konstatiranje činjenice da se na pojedinim crkvenim i samostanskim imanjima »sve do kraja XV st. očuvala relativno velika domanijalna zemlja koju su seljaci obrađivali tlakom« (147).

⁹ R. Lopašić, Hrvatski urbari I, MHJSM V, 1894, 39, 42, 52, 59, 62, 65, 69, 71.

¹⁰ ib., 39, 42, 52, 62, 65, 69, 71.

»Jošće su dužni Plašane jalovicu od Miholje i čast i ovac i seno, kako se zgora udrži u kladerni, i vse ine riči.«¹¹ »Časti«, tj. naturalna podavanja o praznicima (obično 3 puta godišnje), ovce i sijeno — nalaze se i u preostalim 7 slučajeva kadgod se u urbaru spomene »kladerna«; u četiri od spomenutih 7 slučajeva navodi se jalovica. U svjetlu ovih podataka lako se može steći uvjerenje u to da u urbaru zaista postoji zapis na koji se njegov sastavljač 8 puta poziva. Radi se o tome da prvoj upotrebi formulacije »zgora u kladerni« (39) prethodi podrobno navođenje naturalnih podavanja (među njima i kolektivnih) kmetova jeseničke seoske općine¹² (33—34). Ovdje se također, kao i u svih osam slučajeva kad se poziva na »kladernu«, govori o davanju »časti« od strane kmetova, pri čemu se navode tri roka¹³ kad se ona donosi.¹⁴ Spominje se u popisu općine Jesenice i plaćanje u ovcama (istina, one se ovdje nazivaju »janjci«), uz podrobno navođenje kada ih treba donijeti.¹⁵ Govori se tu i o plaćanju u sijenu, pa se pokazuje da su po jedan voz sijena dužni dati samo oni kmetovi koji imaju volove;¹⁶ kaže se da su Jaseničani dužni dati i po jednu jalovicu »o Miholi«.¹⁷ Jednom riječju, čitav popis naturalnih podavanja, na koja nailazimo u urbaru kad god se poziva na »kladernu«, detaljno se ustanovljuje u prvom dijelu urbara (pri čemu su date podložničke dužnosti druge od dviju urbarom spomenutih seoskih općina¹⁸). U popisu jeseničke općine spominju se također »ine riči«¹⁹ ili »službe«, kako je ponekad zabilježeno pri pozivanju na »kladernu«. Na te »stvari« ili »službe« odnosi se samo plaćanje od strane svakog kmeta (bez obzira na to da li je imao volove ili nije) kvarte zobi u vrijednosti od 3 solida i, u slučaju da nema ovaca, 12 jaja i 3 kruha.²⁰ Na taj način detaljno opisavši na početku urbara naturalna podavanja i redoslijed kojim su ih seljaci dotične općine imali donositi, sastavljači urbara nisu smatrali da je potrebno u cijelosti to isto ponavljati kada se radilo o identičnim seljačkim podavanjima u drugim općinama, već su se ograničili na to da se pozovu na postojeći »zgora« podrobni popis, pri čemu su kao »orijentaciju« navodili samo neka najvažnija podavanja. Drugim riječima, postupili su onako kako se u sličnim slučajevima obično postupa.

U to se još jednom možemo uvjeriti kad se u urbaru spominju samo »časti«. One se navode redovno iza popisa seljaka svakog od pet sela, što čini završni dio urbara.²¹ N. Klaić tvrdi da su oni također bili obavezni na sijeno,

¹¹ ib., 39.

¹² Što se tiče motiva zbog kojih Jesenice nazivam seoskom općinom vidi niže.

¹³ Tri put, kada se »kladerna« spominje, također se kaže da se »časti« daju triput (ib., 65, 69, 71).

¹⁴ »A vsaki kmet do godišča ta je dužan tri časti, jednu o Miholi, drugu o Božiću, tretu o Vazmi.«

¹⁵ »Ki ima kmet janjce, dužan je sedmoga; ki bi neimil janjac, dužan je 12 jajac ter tri kruhe« (ib. 34). Očigledno, od ovaca su davali jagnje, zato je i upotrebljena riječ »janjce«.

¹⁶ ib., 33—34.

¹⁷ ib., 33.

¹⁸ Potanje o tome vidi niže.

¹⁹ Što se tiče termina »riči«, tj. »stvari«, on još jednom govori o tome da se radilo o plaćanjima, a ne o radnim dužnostima.

²⁰ ib., 33—34.

²¹ ib., 73, 75, 76, 78, 80. Popis posljednjeg sela u urbaru (Mašnik) nije završen i zbog toga se, očigledno, ovdje ne spominju »časti«.

ovce i na vršenje drugih »službi« koje su, po njenu mišljenju, zapisane u »kladerni«. Ovu svoju tezu ona argumentira time da »kad bi bilo koje selo u vlastelinstvu bilo iznimno oslobođeno nekih dužnosti, da bi takav slučaj Bernardinovi (kn. Bernardina Frankopana — gospodara modruških imanja; J. B.) vazali zapisali« (41). Međutim, takav zapis i postoji u popisu sela Lukovdola, tj. u prvom od pet razmatranih slučajeva (i čudno je da ga N. Klaić nije zapazila). Ovdje je rečeno da su stanovnici toga sela dužni dati samo jednu »čast« (o Božiću) ili 3 solida, a od svega ostalog su oslobođeni (plativši jednu »čast« ili 3 solida, kmet »je prost«, kako se tu kaže, tj. oslobađa se od svih ostalih naturalnih podavanja).²² Vrlo je karakteristično i to da se u ostala četiri slučaja u urbaru konkretno određuje u čemu se sastoji plaćanje svake »časti«, dok se u onih osam zapisa, gdje se poziva na »kladernu«, ni riječi ne govori o sadržaju plaćanja koja čine »časti«. Ako se ova posljednja okolnost može lako objasniti pozivanjem na »kladernu«, onda se podrobno opisivanje »časti« u četiri spomenuta slučaja očigledno nalazi u direktnoj vezi s nepostojanjem onoga na što bi se moglo pozivati.

Razmatrajući one podatke urbara o »časti« kod kojih nema pozivanja na »kladernu«, N. Klaić je zaboravila spomenuti još dva slučaja. Jedan od njih smo već naveli — to je popis jeseničke općine koji nipošto ne govori u prilog onih tumačenja, kad je riječ o tome da se sastavljači urbara pozivaju na »kladernu«, koja daje N. Klaić. Drugi slučaj što ga je ona propustila odnosi se na selo Goricu, a to je valjda i jedini slučaj gdje se uz fiksiranje »časti« govori o tlaci. Drugim riječima, postoje podaci koji, na prvi pogled, govore u prilog gledištu N. Klaić. Ukoli o to ona sama nije zapazila, pravednosti radi navest ću odgovarajući tekst u cijelosti. Poslije opisa kako kmetovi sela Gorice moraju dati »časti« tri puta u godini, na kraju popisa toga sela dodano je: »Jošće k tomu ine službe, ča je potriiba kućam i k inoj potriibi i k senu, kako se u njih listu udrži.«²³ Na osnovi ovog zapisa može se određeno govoriti samo o tome da su kmetovi sela Gorice bili obavezni na rad koji nije bio vezan uz obradu zemlje pod žitom (službe »ča je potriiba kućam« i »k senu«), iako, dakako, nije sasvim isključeno da se pod formulacijom »i k inoj potriibi« ne krije i tlaka obrade zemlje. Ali, očigledno je, već je i to dovoljno da se može govoriti o nekoj posebnoj strukturi rente u selu Gorica, u odnosu na već razmotrenih 13 slučajeva (u 13 seoskih općina), gdje se u formulacijama, u kojima se spominju »časti«, govori samo o plaćanju u naturi. Time i treba tumačiti posebni komentar sastavljača urbara u zaključku: oni bilježe da su »ine službe« Goričana zapisane u »njih listu«, tj. u posebnoj listini, a ne u zajedničkoj kladerni. Na taj je način pred nama još jedan, istina sporedni, dokaz o tome da sastavljači urbara pozivajući se na »kladernu« nisu pri tome mislili na radne obaveze. Kad bi bilo drugačije, onda bi oni i u popisu Gorice uputili čitaoca na »kladernu«.

Na kraju treba primijetiti, da se »časti« spominju i u popisu sela Saborskog i Novaka — onih istih dvaju sela koja, kako smo već vidjeli, autor ovih redaka i J. Šidak smatraju iznimnima od 32 sela popisana u modruškom urba-

²² ib., 73.

²³ ib., 46.

ru. Kasnije ću se još vratiti na pitanje strukture seljačkih obaveza u ta dva sela, a za sada bih samo primijetio da se, prema 32 sela popisana u modruškom urbaru, »časti« spominju samo u popisu 16 od njih.

To što se u popisu polovine broja sela koja su ušla u modruški urbar ne spominju »časti«, kao ni ostala plaćanja koja uz »časti« obično idu, kao i činjenicu da se nekoliko puta na kraju popisa jednog sela navode »časti« drugoga, ja sam u svom članku 1951. ocijenio kao dokaz nehaja kod sastavljača urbara.²⁴ Ovo je mišljenje ponovljeno i u knjizi posvećenoj buni 1573.²⁵ Tome se mišljenju priključila i N. Klaić istakavši da »i on sam (tj. ja; J. B.) vrlo dobro naslućuje neku »nebrigu« kod sastavljača urbara« (41). Ipak, treba priznati da taj kompliment u ovom slučaju ne zaslužujem. I N. Klaić ima pravo kad smatra neopravdanom moju pretpostavku da nisu kmetovi svih modruških sela morali davati »časti«²⁶ (41). Objašnjenje ipak ne treba tražiti u nehaju sastavljača urbara. Radi se o tome da, ponavljajući u knjizi o buni svoje prijašnje mišljenje o nehaju sastavljača urbara kod fiksiranja »časti«, nisam uzeo u obzir vlastite poglede na strukturu seoske općine u kasnosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. A među tim pogledima, što sam ih prvi put objavio u posebnom članku,²⁷ u vezi s ovim problemom je konstatacija činjenice da se u kasnosrednjovjekovnoj Hrvatskoj teritorijalne općine, u pravilu, sastoje od nekoliko sela.²⁸ Time, očigledno, a ne postojanjem posebne »kladerne«, treba tumačiti činjenicu što sastavljači urbara nisu kod svih sela spominjali »časti«. Na jednom mjestu urbar upravo svjedoči u prilog toj pretpostavci kad se govori o tome da kmetovi triju susjednih sela (Kunić, Medvija, Selšići) zajedno daju jednu jalovicu (ovdje se određuju i ostala njihova plaćanja u naturi, među kojima su »časti«, i poziva se na »kladernu«).²⁹ Ima razloga za pretpostavku da su tri sela (Jesenice, Goridnje Polje i Pliskovo) također činila jednu općinu. Prva su dva sela (Jesenice i Goridnje Polje) i popisana zajedno (pod jednim naslovom),³⁰ na kraju popisa sela Pliskova kaže se da Jeseničani moraju dati jednu jalovicu (poslije čega slijedi već nam poznato podrobno nabranje naturalnih podavanja od strane kmetova).³¹ I to spominjanje Jeseničana u popisu sela Pliskova nije, sudeći po svemu, »nebriga« sastavljača urbara, već je do toga došlo zbog činjenice što su Pliskovo i Jesenice (zajedno s Goridnjim Poljem) činili jednu općinu, nazvanu prema imenu najvećeg od triju sela — Jesenice. Time se, očigledno, može objasniti i to što se fiksiranje »časti« i sličnih kmetskih obaveza sela Plašani nalazi u selu Lisac,³² iako je popis tih dvaju sela odvojen u urbaru popisom pet sela, pri čemu su dva od njih (Medvija i Selšići), kao što je poznato, činila zasebnu općinu. Na taj način, vidi se, zaista su svi, ili barem gotovo svi, kmetovi na modruškom vlastelinstvu morali davati na-

²⁴ Бромлей, Эволюция . . . , 287.

²⁵ Бромлей, Крестьянское восстание . . . , 130.

²⁶ ibidem.

²⁷ Ю. В. Бромлей. Из истории аграрных отношений в Хорватии второй половины XV—XVI вв. (Окончание). Византийский временник XII, М., 1957, 117—133.

²⁸ ib., 121.

²⁹ Lopašić, n. dj., 42.

³⁰ ib., 30—32.

³¹ ib., 33—34.

³² ib., 39.

turalna podavanja. Ipak, to nimalo ne umanjuje vrijednost mome prijašnjem zaključku o znatnoj prevagi novčane rente nad naturalnom jer, kako sam već u svoje vrijeme pokazao, čak i najmanja novčana davanja kmetova (27 solida) znatno prelaze vrijednost njihovih naturalnih podavanja, uključivši »časti«, jalovicu i slično.³³

Što se tiče moje analize podataka modruškog urbara o kneževu alodijalu, N. Klaić se slaže u tome da je taj alodijal prema tako velikom vlastelinstvu — bio malen. Ipak, ovo slaganje prati s nekoliko primjedaba. Tako, po njezinu mišljenju, ukoliko se u urbaru, u svim »letimičnim bilješkama, popisuje dužnost ,sena', to su sjenokoše također bile sastavni dio alodija; no one su rijetko zapisane« (str. 42). Međutim, ovaj je zaključak stvoren na očitom neспоразumu: podaci urbara o tome da kmetovi uplaćuju zajedno sa »časti« »voz sena« govore upravo suprotno — da su vlastelinski travnjaci bili maleni. Ne čini se dovoljno uvjerljivim zaključak da u urbaru »ima nekih podataka o tome da se kneževa zemlja povećavala« (na istom mjestu). Ovaj važan zaključak nije, na žalost, potkrijepljen detaljnom argumentacijom; autor se ograničio samo na pozivanje na str. 31, 53 i 68 Lopašičeve publikacije. Samo na prvoj od navedenih stranica postoji dokaz koji omogućava pretpostavku o povećanju kneževih oranica: opis dužnosti Marka »ribara«. Za njega je tu rečeno da je njegovo selište »prvo služilo ribarom, a sada pod grad«. Ovaj se podatak može tumačiti tako da je selište »uzeto pod neposrednu upravu grada kao alodijalna zemlja« (tako je mislio R. Lopašić).³⁴ Ali se ovo može shvatiti i drugačije: u početku je Marko služio »ribarom«, a zatim je počeo služiti »gradu«. ³⁵ Takva se služba spominje u urbaru nekoliko puta. Tako se na str. 68, na koju se N. Klaić poziva kad govori o povećanju vlastelinskog alodija, nekoliko puta kaže za ovog ili onog kmeta da služi »konjem« ili »gradu«. Nisam uspio otkriti druge podatke koji bi ondje govorili o povećanju domene. Stranica urbara (53) na koju se N. Klaić poziva ima potpuno nejasan podatak: govoreći o tome da postoji pusto selište i da ga neki Benko Plešić drži kao sjenokošu, sastavljači urbara dodaju »ku mu kneza m(ilst) uzela«(?).³⁶ Mnogo su jasniji i brojniji podaci u urbaru koji govore o suprotnom. U njemu se često spominju slučajevi da se na »dvorah« kneževe domanijalne zemlje nalaze tzv. podvorci, pri čemu ima podataka o tome da su ti podvorci vodili svoje gospodarstvo i davali podavanja, tj. bili su seljaci u punom smislu te riječi. Tako se u selu Polje govori o četvorici podvoraca koji su živjeli na kneževu »dvoru« i bili obavezni davati »četvrtinu«, tj. četvrti dio ljetine.³⁷

U vezi s tim podatkom, N. Klaić piše da ipak nije isključeno da su četiri navedena podvorca mogla tlačiti na kneževu »dvoru« koji je imao 60 jutara i koji se nalazio u istom selu, a koji je prije držao Jurša Gašpić (42). Može se, dakako, o tome stvarati najrazličitije pretpostavke, jer u urbaru nema o tome nikakvih, neposrednih ni posrednih podataka. Ipak, ako se čak i prihvati pret-

³³ Бромлей, Крестьянское восстание . . . , 131-132.

³⁴ Lopašić, n. dj., 31, bilj. 4.

³⁵ Uz put da se napomene: vlastelinski se domen u urbaru naziva »dvor«.

³⁶ Još je manje jasno na čemu je zasnovana pretpostavka N. Klaić da je Frankopan mogao svojim vazalima ustupati kmetove pod uvjetom da kmetovi i dalje za njega tlače i daju neka druga podavanja (42).

³⁷ Lopašić, n.dj., 57.

postavka N. Klaić, činjenica da se alodijal smanjuje ostaje nesumnjiva barem po tome, što je knežev »dvor« razdijeljen među podvorce imao sto dana oranica, a »dvor« koji je prije toga držao Gašpić — 60. Osim toga, ograničivši se na to da spomene još samo dva slučaja, koja sam i ja naveo, kada su podvorci zauzimali vlastelinski »dvor«³⁸ (42), N. Klaić uopće ne spominje treći slučaj — najvažniji. Mislim na knežev »dvor« u selu Vitunju. Dva podvorca koji »drže« zemlju toga »dvora« moraju, prema svjedočanstvu sastavljača urbara, »sada služiti obojica dohotkom«,³⁹ tj. moraju plaćati cenzus. O tome, da je 1486. na spomenutom »dvoru« likvidiran alodij, uvjerljivo svjedoči i primjedba sastavljača urbara da kmet Grdić koji živi u Vitunju i koji je prije služio dva dana u tjednu (tj. svakog je tjedna odrađivao dvodnevnu tlaku), sada služi s 5 libara.⁴⁰ Ukoliko se na kraju popisa sela, u kojem je Grdić stanovao (Vitunj), pozivaju na kladernu,⁴¹ u tom slučaju, uzme li se u obzir mišljenje N. Klaić da je u toj kladerni fiksirana tlaka, pokazat će se da je ipak Grdić dužan vršiti tlaku, premda mu je ona maločas zamijenjena cenzusom. Napokon treba obratiti pažnju na činjenicu da upravo samo u onom selu (Saborskom), jedinom od svih sela za koja urbar spominje da su u njima kmetovi morali dva dana sedmično izlaziti na tlaku, oni ipak nisu plaćali novčanu rentu. Prema tome, ako prihvatimo pretpostavku N. Klaić da su oni kmetovi, za koje su u urbaru potanko fiksirana novčana davanja, osim toga bili dužni izlaziti na tlaku, koja je zapisana »u posebnoj kladerni«, svakako ćemo morati doći do prilično paradoksalnog zaključka: normalna eksploatacija kmetova u selu Saborskom, koji su bezuvjetno bili dužni izlaziti na tlaku, bila je gotovo dvaput manja nego onih kmetova koji su bili dužni plaćati novčani cenzus.

Nije moguće složiti se s interpretacijom N. Klaić i drugog izvora iz XV st. — urbara kn. Grgura Blagaja iz 1453. Tumačeći podatke tog urbara o dužnostima kmetova u Podtržcima i Čelvikovčanima, ona prije svega konstatira kao da je ovdje »osnovni cenzus za zemlju u novcu« (43). I premda se čini da je ova tvrdnja identična s mojim pogledima na strukturu rente na modruškom vlastelinstvu, ja joj se ipak ne mogu priključiti bez primjedaba. Naime, u urbaru iz 1453, kad se govori o kmetkim plaćanjima u novcu, rečeno je samo to da su kmetovi dužni »davati miru solida«. Sama veličina toga jedinog plaćanja u novcu blagajskih kmetova, na žalost, nije u urbaru iskazana, i istraživač ne može odrediti kakvu je konkretnu veličinu ta »mira solida« predstavljala. Dotičući se pitanja naturalnih podavanja, N. Klaić se, čini se,⁴² ne slaže s mojim zaključkom da su naturalna podavanja ovih kmetova bila brojnija od naturalnih podavanja modruških kmetova. Na žalost, ovu svoju tezu argumentira samo time da ja, tobože, nisam uzeo u obzir da blagajski kmetovi daju vinsku i svinjsku desetinu(?!). Što se tiče radne rente blagajskih kmetova, N. Klaić izjavljuje da sprežne tlake nema, a ručna je ograničena na majstorske poslove i na košnju (44). Čini se, dakle, da bi se N. Klaić trebala suglasiti s mojim temeljnim zaključkom o tome da blagajski kmetovi vrše relativno malu

³⁸ Lopašić, n.dj., 37, 52.

³⁹ ib., 68.

⁴⁰ ib. Usp. Бромлей, Крестьянское восстание..., 129.

⁴¹ Lopašić, n. dj., 69.

⁴² Pišem: »čini se« jer misao nije sasvim jasno formulirana.

tlaku, što navodi na zaključak da, ako nije već sasvim bez njega, kn. Grgur Blagaj ima sasvim mali alodij (138). Ipak, oponent lako pronalazi novi argument samo da se ne suglasi s očiglednim dokazom u spomenutom izvodu da na imanju svjetovnog feudalca sredinom XV st. nema poljske tlake. Za urbar iz 1453. kaže da nije tipičan: oba naselja koja se u njemu spominju (Podtržci i Čelvikovčani), kaže N. Klaić pozivajući se na R. Lopašića, spadaju u »purgariju«, a položaj »purgara« na vlastelinstvima bio je drugačiji od položaja ostalih podložnika (43). Ipak, pozivanje na Lopašića prilično je sporno, jer on napominje samo to da su se Podtržci i Čelvikovčani nalazili u neposrednoj »blizini grada (u purgariji)«. ⁴³ Ovo još nikako ne znači da su stanovnici spomenutih naselja bili »purgari«. U tom je slučaju važnije nešto drugo: sam urbar ne naziva ove stanovnike purgarima, već kmetovima. ⁴⁴ Na isti način N. Klaić pokušava neuzeti u obzir i podatke povelje iz 1495. (koja je do nas došla u prijepisu iz 1511) o dužnostima podložnika na rakovačkom imanju. Pri tom se ona opet poziva na R. Lopašića koji smatra da je u povelji riječ o »purgarima«. ⁴⁵ Ipak, iz teksta povelje to ne slijedi. Tekst povelje upravo govori da se u njoj imaju u vidu kako »purgari« (cives), tako i uopće »stanovnici« (incolae) [kako »grad« (oppidum), tako i njegov »okrug« (districtus), kako »dvor« (curia), tako i selište (sessio)⁴⁶], pri čemu ni »purgari« ni »stanovnici« nisu bili obavezni vršiti tlaku. ⁴⁷ Prema tome, imamo pred sobom istu pojavu, karakterističnu, kada je riječ o dužnostima, za većinu feudalno-zavisnog stanovništva u modruškom urbaru. Treba reći — i to je vrlo važno — da se o netom spomenutom nepostojanju radnih dužnosti na rakovačkom vlastelinstvu krajem XV st. za šezdesetak godina više ne može govoriti, ali na ovo ću se pitanje niže posebno osvrnuti.

Dakle, ponovo sam analizirao podatke (o dužnostima feudalno-zavisnog stanovništva u Hrvatskoj) u svim onim izvorima XV st. koji se navode u mojoj knjizi o buni 1573. i koji se spominju u razmatranom članku N. Klaić. Ovaj mi pregled dopušta da ponovim svoj prijašnji zaključak: da u drugoj polovini XV st. na imanjima svjetovnih feudalaca, prema podacima sačuvanih izvora, poljska tlaka nije osnovni oblik prisvajanja rada ni kmetova ni purgara; uz to, sudeći prema modruškom urbaru, potkraj XV st. dolazi do smanjenja vlastelinskih oranica i prema tome do smanjenja osnovnog oblika tlake — poljske tlake.

Dotičući se pitanja o strukturi feudalne rente u XV st. na crkveno-samostanskim posjedima, N. Klaić, kao i ja, najveću pažnju obraća odgovarajućim podacima dvaju urbarijalnih zapisa XV st. (dokumenta iz 1432. i urbara s kraja XV ili početka XVI st.), koji se tiču samostana reda sv. Pavla u Strezi (Slavonija). Pri tom je navela neke nove materijale i iznijela interesantna zapažanja: o veličini oranica kada je samostan osnovan 1370, o tadašnjoj količini seljačkih selišta, o veličini urbarijalnih zemalja i broju seljaka krajem XV i u XVI

⁴³ Lopašić, n. dj., 17.

⁴⁴ ib., 18.

⁴⁵ ib., 169.

⁴⁶ ib., 168.

⁴⁷ U to ne sumnja ni N. Klaić (44). Sudeći prema urbaru iz 1435, što ga Lopašić spominje a koji se odnosi na vlastelinstva u Rakovcu i Kalinovici, podložnici tih vlastelinstava nisu u to vrijeme također imali radnih obaveza.

st., o vezi samostanskog gospodarstva s tržištem itd. (45—48). Analizirajući podatke dokumenta iz 1432. o seljačkim dužnostima, N. Klaić konstatira, kao i ja, da se u to vrijeme na imanju samostana tlaka smanjila sa pet dana u tjednu na četiri dana (str. 46—47).⁴⁸ Ona dalje konstatira smanjenje poljske tlake potkraj XV i na početku XVI st. (47).⁴⁹ Nesporazum čini samo slijedeći, čini mi se, nelogičan zaključak u vezi s uspoređivanjem podataka o tlaci samostanskih seljaka 1432. te potkraj XV i na početku XVI st.: »... no s obzirom na to da su kmetovi u drugoj polovici XV st. tlačili samo dva dana sedmično, a da je sastavljač urbara naveo 4 ili 5-dnevni rad samo kao mogućnost (urgente necessitate), količina se tlake — zaključuje N. Klaić — na pavlinskom vlastelinstvu tokom XV st. nije mijenjala«⁵⁰ (!). Uostalom, izvodeći konačni zaključak na osnovu izvora o renti na vlastelinstvu toga samostana, N. Klaić priznaje: »... ne bih se usudila stvarati bilo kakve zaključke o povećanju tlake...« (49). U svoje se vrijeme na takav zaključak nisam odvažio ni ja, zamjećujući upravo obrnutu pojavu: tendenciju prema smanjenju tlake⁵¹ tj. pojavu analognu onoj do koje je, po mom mišljenju, došlo u XV st. i na imanjima hrvatskih svjetovnih feudalaca, s tim što je ta pojava imala ovdje nesumnjivo svoju specifičnost, povezanu, čini se, s općim razlikama u strukturi rente na imanjima svjetovnih i duhovnih feudalaca.

N. Klaić je obratila pažnju i na drugu grupu izvora (isprave zagrebačkog Kaptola)⁵² koji mi (zajedno s urbarijalnim zapisima samostana u Strezi) čine podlogu kod izučavanja strukture i kretanja rente na crkveno-samostanskim vlastelinstvima u XV stoljeću. Istakavši da će se »šarolikim odnosima«, koji se odražavaju u ovim izvorima »teško... naći jedno jedinstveno mjerilo, koje bi ukazivalo na općenitu tendenciju u ekonomskom ili društvenom razvitku« (49), N. Klaić odmah zatim spominje niz podataka koji, po njenu mišljenju, svjedoče o olakšanju položaja kaptolskih seljaka potkraj XV stoljeća. Pri tom, kako ti podaci pokazuju (većina ih se nalazi u mojem radu),⁵³ »olakšanje« se, u pravilu, sastojalo u zamjeni tlake ili naturalnih podavanja novčanom rentom (49—50). Iz kojih razloga to ne daje osnove da se govori o općoj tendenciji prema komutaciji rente, iskreno govoreći, nije jasno. Veću svjetlost na to pitanje ne bacaju ni primjedbe N. Klaić na račun mog zaključka o povećanju novčane rente s 18 denara na 100 na pojedinim kaptolskim posjedima (na onima gdje potkraj XV st. nije više bilo poljske tlake).⁵⁴ N. Klaić se s ovim zaključkom ne slaže »prije svega zbog toga⁵⁵ što je sredinom XIV st. 18 denara iznosila samo *marturina*, a svota od 100 denara ne predstavlja samo zamjenu *marturine*,

⁴⁸ Usp. Бромлей, Крестьянское восстание..., 140. Spomenut ću ovdje da je N. Klaić u jednom od svojih prijašnjih radova, razmatrajući pitanje strukture rente na crkvenim i samostanskim posjedima u XVI st., napisala: »Kakav je bio razvitak (rente; J. B.) na crkvenim imanjima u kasnijim stoljećima, ne može se zasad odrediti, jer nema štampane dokumentarne građe« (N. Klaić, O nekim pitanjima..., str. 122.)

⁴⁹ Usp. Бромлей, Крестьянское восстание..., 142.

⁵⁰ N. Klaić, O razvitku..., 47.

⁵¹ Vidi Бромлей, Крестьянское восстание..., 142.

⁵² I. Tkalčić, Isprave XV. vijeka iz »crvene knjige« zagrebačkoga kaptola, *Starije JAZU XI*, 1879, 19-75.

⁵³ Vidi Бромлей, Крестьянское восстание..., 144-146.

⁵⁴ *ib.*, 145.

⁵⁵ Tačnije bi trebalo reći: »samo zato«, jer druge argumente ne navodi.

nego i drugih podavanja« (50; kurziv autora, J. B.). Međutim, autor ovih ređaka nije uopće sklon da svotu od 100 denara razmatra kao »direktno« povećanje novčanih davanja, nego je, naprotiv, podcrtavao da je ta svota nastala kao rezultat komutacije drugih dužnosti.⁵⁶ Dakako, može se pretpostaviti da 18 denara na račun marturine ne ulazi u svotu od 100 denara, ali u tom će se slučaju pokazati samo to da je novčana renta porasla ne nešto više od 5 puta (kako sam dosada smatrao)⁵⁷ nego više od 6 puta, tj. da je količinski pokazatelj tendencije porasta novčane rente, koji sam konstatirao, zapravo još veći. Nisu jasne primjedbe N. Klaić ni u vezi s podacima povelje iz 1487. koja se odnosi na selo Domkouc. Konstatirajući da se u toj ispravi govori o tlaci, a ne i o novčanoj renti, ja sam iznio pretpostavku da te dvije pojave stoje u uzajamnoj vezi, i da ondje gdje su seljaci morali vršiti tlaku novčane rente uopće nema ili je ona bila neznatna.⁵⁸ Drugim riječima, tlaka je na kaptolskim vlastelinstvima pojava — stara, novčana je renta (uglavnom) pojava — nova, vezana prije svega uz komutaciju tlake, a ponekad i naturalija. Odatle je lako povući zaključak da, po mome mišljenju, slučaj kakav je zabilježen u ispravi iz 1487. ne svjedoči o izmjenama u formi feudalne rente u selu Domkouc tokom XV stoljeća. Analizirajući spomenutu ispravu, do takvog je zaključka došla i N. Klaić (51), samo s tom razlikom što ona ne ističe uzajamnu vezu među očuvanjem tlake i nepostojanjem novčane rente.

Razmatranju podataka u izvorima o seljačkim dužnostima u Hrvatskoj u XVI st., N. Klaić je pretpostavila prilično podroban prikaz mojih pogleda i zaključaka u vezi s evolucijom feudalne rente u to vrijeme, spomenuvši pri tom i neka moja razmišljanja o uzrocima povećanja eksploatacije neposrednih proizvođača putem tlake (51—53).

U zaključku je ona, ipak, stavila u sumnju ispravnost takvog »ispitivanja ekonomskog stanja na vlastelinstvu u XVI st.« (53). Kao osnovni argument za takvu sumnju služi ova analiza: »... ako je povećanje proizvodnje na alodiju samo *posljedica* otvaranja *novih tržišta*«, zašto onda, pita N. Klaić, »hrvatsko plemstvo — osobito Frankopani u Hrvatskom Primorju — koje je bilo u neprestanom, živom dodiru s Venecijom, tada najjačim konsumentom za žito i drvo na Jadranu, osjetilo istom u XVI st. potrebu za povećanom proizvodnjom na alodiju«? (53; kurziv autora, J. B.); odmah zatim donosi podatke koji govore o prodaji žita iz Hrvatskog Primorja u Veneciju još u XIII stoljeću. Međutim, N. Klaić nije primijetila da sam u svom radu već obratio pažnju na tu pojavu. Štaviše, isticao sam, u vezi s tim podatkom, da »hrvatski materijali ne daju osnovu da se utvrdi direktna veza među pojavom potražnje za žitom na vanjskom tržištu i porastom alodija«. ⁵⁹ Osnovni razlog⁶⁰ da se poveća sistem eksploatacije putem tlake u Hrvatskoj u XVI st., po mom mišljenju, isti je kao i u Njemačkoj u to vrijeme. Te je razloge na primjeru Njemačke pokazao još F. Engels. Konstatirajući porast potreba u njemačkog plemstva u XVI st.,

⁵⁶ Vidi Бромлей, Крестьянское восстание . . . , 145.

⁵⁷ ibidem.

⁵⁸ ibidem.

⁵⁹ ib., 170, bilj. 325.

⁶⁰ Relativno stabilno tržište (unutrašnje i vanjsko) za poljoprivredne proizvode, po mome mišljenju, samo je bitna i neophodna pretpostavka, ali ne i uzrok prelaska na sistem eksploatacije putem tlake (vidi na i. mj. 169).

on je istodobno ukazivao na to da se u to vrijeme »iz seljaka, iz kmeta nisu mogli istisnuti novci; iz njega se mogao izvlačiti prije svega samo rad ili poljoprivredni proizvodi, a seljačko je domaćinstvo, koje se moglo voditi samo uz krajnje napore, davalo samo minimalni preostatak tih proizvoda što je ostajao poslije najoskudnijeg podmirenja potreba gospodara tog domaćinstva«. ⁶¹ Već sam imao prilike da pokažem da isti razlozi za povećanje radne rente postoje i u Hrvatskoj u XVI stoljeću. ⁶² Nadi Klaić su ovi moji pogledi dobro poznati (54). Dakle, prije nego li primijeni tezu o direktnoj zavisnosti između proširenja tržišta i povećanja »proizvodnje na alodiju«, bilo je potrebno da moj oponent, kao dokaz, opovrgne upravo izložene poglede na osnovne razloge povećanja radne rente u XVI stoljeću. Ali u članku koji razmatramo mi to ne nalazimo.

Prelazeći zatim na razmatranje konkretnih podataka u izvorima XVI st. o radnoj renti, N. Klaić se zadržava prije svega na podacima grižanskog urbara iz 1544. Priznajući, iako s primjedbama, da se neke od novouvedenih u to vrijeme »dužnosti grižanskoga puka mogu svesti na težnju vlastele za povećanjem alodija« (54), N. Klaić iznosi pretpostavku: ne objašnjava li se pojava nove tlake u grižanskom urbaru naprosto neophodnošću da se posadi novi vinograd, ako je stari dotrajavao? Međutim, ona nije obratila pažnju na to da urbar razlikuje dva vinograda. Jedan — kraj »grada« (*poli grada*) koji su stanovnici grada obrađivali »za plaću«, ⁶³ bez sumnje, i prije nego što je nastao drugi dio urbara, u kojem se, među ostalim, nalazi žalba što je upravitelj Gušić primoravao grižanske kmetove da obrađuju vinograd bez »plaće«. ⁶⁴ Drugi je vinograd »pri moru« — on se spominje samo u žalbi grižanskih kmetova ⁶⁵ i, prema svemu, njegovo je obrađivanje doista nova pojava koja, kako smo vidjeli, nije uopće vezana uz likvidaciju starog vinograda kraj »grada«. Neobično je značajno da se vinograd »pri moru« ponovo spominje u ispravi iz 1569. (o čemu N. Klaić šuti). U njoj knez Stjepan Frankopan snižava grižanskim kmetovima podavanje u sitnoj stoci, ali ih obvezuje da šalju radnika u vinograd »pri moru«. ⁶⁶ Drugim riječima: 25 godina nakon žalbe grižanskih kmetova knez Stjepan Frankopan ponovo je postavio pitanje rada u novom vinogradu, pri čemu je plaćanje u sitnoj stoci zamijenjeno tlakom, a to uopće ne govori u prilog pretpostavci da se radi samo o obrađivanju novog vinograda mjesto dotrajalog. Isto tako ne postoji nikakva osnova za tvrdnju, kako to čini N. Klaić (54), da je uvođenje tlake od dva dana u toku četiriju godina u Trsatu, u vinogradu »Brajdi«, posljedica slične zamjene. ⁶⁷ Čudno je donekle i mišljenje mog oponenta da proizvodnja sa spomenutih vinodolskih vinograda nije išla na tržište (54). Tà ona je sama navela podatke koji svjedoče da su feudalci prodavali poljoprivredne proizvode u Hrvatskom Primorju još u XIII stoljeću. Pa zašto onda ne bi mogli proizvoditi, među njima i vino, ići na tržište i u XVI stoljeću?

⁶¹ Ф. Энгельс, К истории прусского крестьянства. Успр. Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, М., 1952, 132.

⁶² Vidi Бромлей, Крестьянское восстание..., 165-168.

⁶³ О значенju израза: »kopati za plaću« vidi na i. mj. 150-151.

⁶⁴ Lopašić, n. dj., 88.

⁶⁵ ibidem.

⁶⁶ ib., 90.

⁶⁷ ib., 151, bilj. 2.

Sumnja N. Klaić u to čudna je tim više što postoje direktni dokazi (ja sam ih u svom radu i naveo) o izvozu vina u Veneciju u XVI st. iz Hrvatskog Primorja.⁶⁸

Ne daje osnovu za zaključak o povećanju radne rente sredinom XVI st., po mišljenju N. Klaić, ni popis imanja kneza Stjepana Frankopana iz 1558.⁶⁹ Premda se, po njenu mišljenju, u popisu »prema dosad poznatom izvornom materijalu prvi put susrećemo s podacima o tlaci na tom teritoriju«, ona ipak smatra da bi svaki zaključak o uvođenju tlake u to vrijeme mogao biti neispravan (55). Osnovni je argument ovako kategoričke tvrdnje: mnogobrojni podaci u popisu o opustjeloj alodijalnoj zemlji i napuštenim selištima, i zaključak, koji se na tim podacima zasniva, tj. da popis fiksira »više idealne negoli stvarne dužnosti« seljaka (55). Ipak je izvan svake diskusije da nisu još tako davno (prije negoli su Turci opustošili pokupska imanja Stjepana Frankopana, o čemu svjedoči sam popis) te obaveze, među njima i dvodnevna tlaka u sedmici, bile »realne«, jer u protivnom slučaju ne bi imalo smisla takvu tlaku uvoditi. A to, da je ona zaista bila tek uvedena, očigledno pokazuje uspoređivanje popisa iz 1558. i modruškog urbara iz 1486. Prema potonjem, kmetovi sela Grabarka i Suglica, kao što smo vidjeli, nisu bili dužni vršiti poljsku tlaku, dok su prema podacima popisa iz 1558. kmetovi tih istih sela bili obavezni na »gospočinu« koja se (kako to priznaje i N. Klaić) na drugom mjestu popisa određuje sa 2 dana u sedmici (41).

N. Klaić je gotovo suglasna s mojim mišljenjem da instrukcija za Steničnjak iz 1564. svjedoči kako o povećanju tlake tako i domene na vlastelinstvima svjetovnih feudalaca u Hrvatskoj u XVI stoljeću. Štaviše, ona donosi dopunski argument u prilog takvom zaključku: zaključak R. Lopašića da je »steničnjačka gospoština vazda imala veliku zalihu žitka«, koji se u drugoj polovini XVI st. prodavao krajiškoj vojsci (56). Ipak, Nadu Klaić ne napuštaju sumnje ni u ovom slučaju. Žaleći što je Lopašić suviše lakonski iznio seljačke dužnosti koje su bile u instrukciji navedene, ona zaključuje da tužbe podložnika zbog velike tlake, što ih Lopašić spominje, »ne moraju bezuvjetno upućivati na povećanje tlake« (56; kurziv autora, J. B.). Međutim, instrukcija iz 1564. nije do nas došla samo u kratkoj verziji, prepričana po Lopašiću; postoji i njen puni tekst⁷⁰. Iz teksta te publikacije vidi se da je upravitelj morao poduzeti mjere za daljnje proširenje domanijalnih zemalja. O povećanju domene govore također i tužbe seljaka, koje se u instrukciji spominju, zbog toga što im je upravitelj oduzeo lovno zemljište i travnjake. Lako je moguće da Nadi Klaić nije ovo izdanje instrukcije bilo dostupno, ali nije jasno zašto u tom slučaju nije uzela u obzir netom spomenute podatke koji se u mome radu nalaze⁷¹. Na kraju ću primijetiti da postoje i drugi materijali koji ne ostavljaju sumnju kada je riječ o povećanju tlake na steničnjačkom vlastelinstvu u toku XVI stoljeća.

⁶⁸ Vidi E. Laszowski, Gorski kotar i Vinodol, Zagreb 1923, 139; Бромлей, Крестьянское восстание..., 81.

⁶⁹ E. Laszowski, Popis i procjena dobara kneza Stjepana Frankopana-Ozaljskog god. 1558, Starine JAZU XXX, Zagreb 1902.

⁷⁰ V. Magyar Gazdoságtörténelmi Szemle, Budapest 1894, 72—75.

⁷¹ Бромлей, Крестьянское восстание..., 154.

N. Klaić je obratila pažnju i na podatke iz prve polovine XVII st. o dužnostima feudalno-podložnog stanovništva na poznatom nam već rakovačkom imanju. U prvom od tih svjedočanstava — ispravi iz 1623, knez Juraj Zrinski potvrđuje »podložnicima Rakovčanima, Samoborčanima, Baničevcima i Brezancima« njihove »stare pravice«, koje su imali još za kn. Nikole Zrinskoga tj. do 1566. Prema tim »starim pravicama«, spomenuti su podložnici morali dva dana u sedmici služiti »povozom«, ako je to bilo potrebno, a kada potrebe za »povozom« ne bi bilo, morali su dva dana »pišice grada popravljati«⁷². Komentirajući službu »povozom«, N. Klaić potpuno ispravno primjećuje da je ta služba bila jedan od najtežih oblika tlake »jer je stoka na dalekim putovima zbog loših cesta stradavala« (56). Što se tiče ostalih podložničkih dužnosti, one su u ispravi iz 1623. označene najopćenitijim formulacijama (»dohodak . . . pinezni, sitni i oztali«), pri čemu se kaže da su te dužnosti fiksirane u urbaru⁷³. Takav urbar, datiran sedam godina kasnije od isprave iz 1623, doista postoji. (To i jest taj drugi dokument što ga N. Klaić, u vezi s opisivanjem dužnosti feudalno-zavisnog stanovništva na rakovačkom vlastelinstvu u prvoj polovini XVII st., razmatra.) Zanimljivo je da se taj urbar, na kraju popisa feudalno-zavisnog stanovništva (ono se ovdje naziva purgarima) u Rakovcu, Brezanama, Samoborcu i Baničevcima i njihovih dužnosti, direktno poziva na ispravu Jurja Zrinskoga iz 1623. (na kraju popisa vile Baničevci)⁷⁴. Pri tom se vidi da se to odnosi na dva dana tlake. Osim toga je ovdje rečeno da purgari »orat nisu dužni, nego v povoz, kako je gore specifikovano, i tlakom pešjom antiquitus juxta urbarium diebus tribus«⁷⁵. Na taj način, urbar potvrđuje u općoj formi »stare pravice« purgara (utvrđene još za Nikole Zrinskoga) da vrše službu »povozom« umjesto, očigledno, dužnosti oranja; uz to se vidi i to da su purgari morali »antiquitus« vršiti »pešju tlaku« tri dana.

O tom svjedoči i opis dužnosti purgara u popisu svakog od spomenutih naselja. Na žalost, u većini je slučajeva taj opis sasvim štur: sastavljač se urbara obično ograničuje na to da kaže da ovaj ili onaj purgar »služi kao i ostali gore spomenuti purgari«, a ponekad objašnjava da služi »kao i ostali purgari povozom«. Ipak ima u urbaru i potanjeg nabranjanja purgarskih dužnosti: ono je dato na samom početku kada se određuju dužnosti prvog podložnika u urbaru — Mihajla Kašparića. Ovdje se utvrđuje da M. Kašparić mora »kada je potrebno u povoz ići«⁷⁶, tj. zabilježena je dužnost fiksirana u ispravi iz 1623. Ali osim toga se ispostavlja da je on »dužan od Petrova do Martinova pješačkom tlakom po tri dana, od Martinova do Petrova po dva dana«. Ni ovdje, kao ni pri gore navedenom pozivanju urbara na ispravu iz 1623, ne kaže se da li se ukazani broj dana određuje u toku sedmice ili u naznačenom dijelu godine. Uza sve to, ukoliko isprava iz 1623. direktno

⁷² Lopašić, n. dj., 172. Treba priznati da prije nisam naišao na puni tekst isprave iz 1623. i da sam se u svojoj knjizi o buni 1573. koristio samo kratkim i ne baš sasvim tačno od strane R. Lopašića prepričanim sadržajem u njegovu predgovoru rakovačkom urbaru iz 1630. (ib. 170).

⁷³ ibidem.

⁷⁴ ib., 178.

⁷⁵ ibidem.

⁷⁶ ib., 173.

govori o dva dana povoza u sedmici, a urbar ovo posljednje ne bilježi, treba misliti da je to njegovim sastavljačima bilo toliko jasno da oni o tome ne govore i u većini drugih slučajeva kada su fiksirali dane drugih oblika tlake. Uostalom, u nekoliko se slučajeva direktno ukazuje na to da se broj tlačnih dana purgara odnosi na sedmicu⁷⁷. Vratimo li se na podatke urbara o »pješačkoj tlaci« M. Kašparića, moramo obratiti pažnju na to da je u jesen (između Petrova, 29. lipnja, i Martinja, 11. studenoga) »pješačka tlaka« bila veća (3 dana) nego u ostalim mjesecima (2 dana). To navodi na misao da je »pješačka tlaka« purgara bila vezana prvenstveno za ubiranje ljetine s vlastelinskog imanja. N. Klaić dopušta mogućnost da su purgari sudjelovali pri skupljanju sijena (57). No u urbaru postoje direktni podaci da su bar neki purgari radili u vlastelinskom »vrtu«⁷⁸. Spomenuti podaci ne ostavljaju u svojoj cjelini sumnju da se purgarska tlaka nije svodila samo na »povoz«. Najvjerojatnije su se njihove »stare pravice« sastojale u zamjeni oranja povozom (»orat nisu dužni, nego v povoz«) tj. jedne dužnosti, koja se vrši uz upotrebu stoke, drugom u kojoj je također bila potrebna vučna sila stoke. »Pješačka« se tlaka, po svemu sudeći, očuvala⁷⁹. U svakom slučaju, uspoređivanjem podataka urbarijalnih zapisa iz XV st.,⁸⁰ koji se odnose na rakovačko vlastelinstvo, i netom razmatranih podataka o obavezama purgara na tom istom imanju sredinom XVI st. i na početku XVII st., lako se može zapaziti da je u njihovu položaju došlo u toku toga vremena do bitnih promjena. Dok u XV st. nisu, kao ni ostali stanovnici rakovačkih posjeda, morali vršiti tlaku, sada — ako ne prije, a ono od 60-tih godina XVI st., — vrše službu povozom a najvjerojatnije i poljsku »pješačku tlaku« (o ovoj nema na početku XVII st. nikakve sumnje). Drugim riječima, podaci o promjeni purgarskih obaveza, očigledno, također mogu služiti kao neka vrsta pokazatelja općih tendencija u evoluciji feudalne rente na vlastelinstvima hrvatskih svjetovnih feudalaca od XV do početka XVII stoljeća. N. Klaić, po mome mišljenju, donekle preuveličava specifičnost ovih obaveza (44—45).⁸¹

Važno mjesto među argumentima, s pomoću kojih N. Klaić pokušava da stavi u sumnju mogućnost (na osnovi, dakako, danas poznatih izvora) zaključka o tome da je tlaka bila oblik feudalne eksploatacije koji prevladava u Hrvatskoj potkraj XVI i na početku XVII st., jest interpretacija podataka što ih daje rakovački urbar o tlaci u obliku oranja. Takve podatke u urbaru (osim već spomenutih, iz kojih se vidi da nije bilo tlake u obliku oranja) susrećemo samo dvaput: kad se jednim imenom nazivaju stanovnici dvaju (ili triju?) sela rakovačkog vlastelinstva (»Videčani, koji orat hode«) i kad se određuje tlaka prvog od seljaka koji se spominju u popisu vile Mlaka, što se u urbaru nalazi odmah iza tek spomenutog zajedničkog naziva grupe sela.

⁷⁷ ib., 174—175.

⁷⁸ ibidem.

⁷⁹ Ukoliko je »služba povozom« nesumnjivo bila najteža obaveza među svim vrstama radne rente purgara, time, po svemu sudeći — kako sam već primijetio — treba objasniti razlog što sastavljači urbara nekoliko puta, govoreći o tome da dotični purgar vrši tlaku kao i ostali, spominju od nekoliko oblika tlake samo povoz.

⁸⁰ Vidi gore.

⁸¹ Vidi gore također moje primjedbe u vezi s njenom interpretacijom podataka urbara iz 1453.

Tlaka tog prvog seljaka određuje se ovdje ovako: od Petrovdana do Svih svetih (1. studenog) 4 dana »pješačke tlake«, a od Svih svetih do Petrovdana — 3 dana; kod toga se odmah podrobnije kaže da od ta 3 dana mora »orat jedan dan svojim plugom, drugi dan s opregom«⁸². Ukoliko se jesenja tlaka naziva »pješačkom«, znači da se tlaka u obliku oranja vršila od Svih svetih do Petrovdana po tri dana u sedmici. Isto takvu tlaku vrše još dva seljaka u vili Mlaka, a također (i to bez svake sumnje) 6 seljaka u vili Dvorišće,⁸³ koja se u urbaru spominje iza prve.

Sumirajući sve podatke o veličini selišta u seljaka tih dviju vila, N. Klaić piše: »Računamo li, da je ondje sesija imala oko 12 jutara, a svi su kmetovi (izuzevši jednog) imali pola sesije, rustikalne su oranice podložnika, koji su u vrijeme sastava urbaru obrađivali alodijalne oranice, iznosile 60 jugera. Drugim riječima, omjer je rustikalnih oranica (tada stvarno naseljenih selišta) prema alodijalnim oranicama bio 60 : 100 jugera, što bi značilo da je na svakog kmeta otpalo 11 jutara vlastelinske zemlje da je obradi«. Dodajući tome svoju pretpostavku da je obaveza oranja za sve Videčane iznosila 2 dana, ona stavlja u sumnju mogućnost da se vlastelinske oranice od 100 jugera obrade »onim brojem podložnika, s kojim je Zrinski 1630 raspolagao«. Odatle se izvodi još širi zaključak da »nepotpuni podaci, bilo o vlastelinskom posjedu ili o dužnostima posjednika, mogu pružiti posve krivu sliku odnosa između vlastelina i kmeta« (57). I, prema tome, »može li se taj primjer upotrebiti kao dokaz da je tlaka porasla, jer je alodijal bio velik? Mislim, da ne«, zaključuje N. Klaić (58). Ipak, u njenoj interpretaciji podataka urbara o seljacima koji su obavezni na tlaku u obliku oranja nije uopće sve indiskutabilno i nije čak sve ni tačno. U prvom redu, u selima Mlaka i Dvorišće nije jedan, već su dva kmeta (Nikola Gašpar i Petar Podrk) imala cijelo selište⁸⁴ (uostalom, to nije bitan detalj). U drugom redu, uspoređivanje omjera između rustikalnih oranica i alodijalnih oranica (60:100, tj. približno 2:3), po mom mišljenju, još nije dovoljno da se uvjerljivo govori o tome kao da tobože nijedan kmet u spomenutim selima nije mogao da pored svoga selišta uzore još 11 jutara vlastelinske zemlje. N. Klaić nije obratila pažnju na činjenicu da su kmetovi koji su imali cijelo selište (tj., kako ona sama zaključuje, 12 jutara oranica) morali orati vlastelinsku zemlju isto toliko dana koliko su to morali i kmetovi s pola selišta. Ako se tome doda da su najvjerojatnije svi kmetovi pola tjedna orali za sebe a drugu polovinu za vlastelina, onda neizbježno nastaje pitanje, kako su kmetovi koji su imali cijelo selište mogli za pola sedmice, orući svake sedmice, uzorati 12 jutara, a kmetovi, koji su imali pola selišta, nisu za to isto vrijeme mogli uzorati jednaku površinu zemlje? Osim toga, kad za vlastelinske oranice ne bi bila osigurana radna snaga, teško da bi Zrinski u selu Dvorišće zamijenili tlaku novčanim podavanjem od 5 florena. Na kraju, čini se sasvim spornim što N. Klaić kategorički odvoja od Videčana,

⁸² Lopašić, n. dj. 178-179.

⁸³ U urbaru je upravo rečeno da ti seljaci vrše istu tlaku kao i seljaci u Mlaci (ib., 179).

⁸⁴ ib., 179.

⁸⁵ ib., 179.

koji su morali vršiti tlaku u obliku oranja, selo Zelinu, čiji se popis u urbaru nalazi odmah iza sela Dvorišća. Ona ne sumnja u to da je kod zelinskih kmetova »oranje zamijenjeno pješačkom tlakom« (57). Međutim, u urbaru je tlaka zelinskih kmetova, koji su imali pola i više od pola selišta, određena isto tako tačno kao i tlaka prvog seljaka u selu Mlaka: od Petrovdana do Svih svetih po 4 dana, od Svih svetih do Petrovdana 3 dana, pri čemu se ta tlaka ni jedanput ne naziva »pješačkom«⁸⁶. Takvom se ona u popisu sela Zelina naziva samo jednom kada je riječ o seljaku koji ima samo 1/4 selišta. Karakteristično je da je ona tada i manja — svega 2 dana⁸⁷.

Veliku je pažnju N. Klaić obratila pitanju odnosa rustikalnih i vlastelinskih oranica prema podacima dubovačkih urbara iz 1579. i 1581. Ovo pitanje nisu historičari dosada razmatrali, i zato je potrebno da se makar samo malo zadržimo na najvažnijim zaključcima do kojih je, u vezi s tim, N. Klaić došla. Razmatrajući odnos između vlastelinskih i rustikalnih zemalja na dubovačkom vlastelinstvu prema podacima urbara iz 1579, ona prije svega iznosi pretpostavku da 16 kmetova kn. Zrinskih nisu mogli obraditi vlastelinske oranice od 86 jutara. Iz toga proistječe druga pretpostavka: Zrinski se koriste tlakom kmetova svojih vazala Križanića i Orlovića na Gazi i Jelsi (58—59). »Takvih je selišta, — piše N. Klaić — bilo 30. Prema tome, Zrinski je u vrijeme oranja raspolagao s 51 težakom dnevno ... Kako je Zrinski tada imao 86 jutara alodijalnih oranica, svako je selište moralo obrađivati 1,86 jutara vlastelinskih oranica. Budući da je svako selište imalo 8 i više jutara oranica, odnos je rustikalnih oranica prema vlastelinskim bio na dijelu (dubovačkog vlastelinstva; J. B.) Zrinskoga 408 : 86 jutara« (str. 59). Ipak, gotovo svi ovdje navedeni podaci nisu tačni. Prvo, u selima Gazi i Jelsi nije bilo 16, već 31 kmet zavisao od Zrinskih (25 u Gazi, 5 u Jelsi⁸⁸; ti su kmetovi zajedno imali 26½ selišta⁸⁹, tj. 212 jutara). Drugo, urbar uopće ne daje povoda za pretpostavku da su Križanićevi i Orlovićevi kmetovi vršili tlaku na domeni Zrinskih. Na onoj stranici urbara iz 1579. na koju se, u vezi s gornjim, N. Klaić poziva (108. str. u Lopašičevoj publikaciji urbara) ističe se upravo obrnuto: »gradu« tj. Zrinskome služi samo 5 selišta u selu Jelsi⁹⁰. Protiv tvrdnje da su Klinčićevi i Orlovićevi kmetovi morali davati samo novčani cenzus, a da ostale »službe pripadaju gradu« (59), govori i ta činjenica da su, prema urbaru, i Klinčić i Orlović imali vlastitu malu oranicu, pri čemu je njen odnos prema rustikalnoj zemlji (ne računajući pusta selišta) u oba slučaja bio 1:2.⁹¹ Treba napomenuti

⁸⁶ ib., 180.

⁸⁷ ibidem. O tome, da se veličina rustikalne zemlje uzimala u obzir pri određivanju veličine tlake, svjedoči činjenica da je jedan od dvojice »montanista« u istom selu bio obavezan na svega 1 dan tlake, a drugi na 2 dana od Svih svetih do Petrova i ostalo vrijeme samo 1 dan (ib., 178—180).

⁸⁸ ib., 105—107.

⁸⁹ ibidem.

⁹⁰ ib., 108. Prema podacima u samom popisu seljaka sela Jelse, »koji gradu Dubovcu služe«, takvih je seljaka zaista bilo 6, i svi su zajedno imali 4 1/2 selišta (ib., 106—107).

⁹¹ ib., 107.

da Klinčić i Orlović nisu imali 30, kako to tvrdi N. Klaić, već samo 9 selišta.⁹² Sve ovo što je rečeno daje očigledno pravo da se ne primi mišljenje N. Klaića prema kojem je, tobože, seljak na dubovačkom imanju Zrinskih morao 1579. obraditi samo 1,8 jutara vlastelinskih oranica i da je odnos vlastelinskih oranica prema rustikalnim iznosio 86 : 408. U stvari je na svakog seljaka dolazilo 2,7 jutara, a na svako cijelo selište (što je još i važnije jer se tlaka određivala prema cijelom selištu) dolazilo je više od 3,2 jutra. Što se tiče odnosa rustikalnih i vlastelinskih oranica, on je iznosio 196 : 86, tj. približno 2 : 1. Što je taj odnos različit od onog na vlastelinstvima Klinčića i Orlovića, to se lako može objasniti time da se, kako N. Klaić tačno konstatira, tlaka seljaka neposredno ovisnih o kn. Zrinskom nije nipošto ograničila samo na dužnost oranja, već tome treba, po njenu mišljenju, svakako pribrojiti košnju i obradbu vlastelinskih vinograda (59). Svemu tome treba najzad dodati i rad u vlastelinskim povrtnjacima; Zrinski su, kako to urbar kaže, imali dva takva povrtnjaka blizu Dubovca (jedan — »veliki« i drugi — »mali«)⁹³. Drugim riječima, da bi se sudilo o težini eksploatacije seljaka, nisu podaci urbara koji govore o veličini vlastelinske zemlje zasijane poljoprivrednim kulturama baš tako nevažni, kako to N. Klaić misli (59).

U vezi s tim, ona se također poziva na podatke urbara iz 1579. koji se odnose na dubovačko vlastelinstvo kneza A. Tadiolovića. Vlastelinske oranice A. Tadiolovića, piše N. Klaić, prema onome što ima Zrinski, prilično su velike: 100 jutara oranica, 90 kosaca livada i 3 vinograda. »Rustikalni je posjed bio samo 24 jutra veći od alodija, što znači da bi prema tadašnjem stanju na Tadiolovićeve posjedu na svakog kmeta otpalo 6,6 jutara oranica za obrađivanje« (59). Ipak, i takvo računanje nije sasvim tačno. Kako svjedoči urbar iz 1579, Tadiolović je imao 19 kmetova, dakle, kad bi se čak računalo jednostavno prema broju kmetova, kako to čini N. Klaić, ne bi na svakog kmeta otpalo 6,6 vlastelinskih oranica, već nešto više od 5. Ali budući da se tlaka u urbaru odmjeravala prema veličini selišta, očigledno je da su mnogo važniji oni njegovi podaci koji govore o tome koliko su morali orati vlastelinskih oranica kmetovi od svakoga punog selišta. Svih 19 kmetova A. Tadiolovića imalo je 14^{1/2} punih selišta, tj. 116 jutara⁹⁴ (a ne 124, kako misli N. Klaić).⁹⁵ Iz toga slijedi da je svaki kmet s punog selišta morao obraditi 6,9 jutara. Pa iako ovo moje računanje pokazuje da je svaki kmet sa cijelog selišta morao obraditi i nešto veću površinu vlastelinskih oranica, ja se ipak ne mogu složiti s mišljenjem N. Klaića da je A. Tadioloviću nedostajalo radne snage za obradu njegovih oranica (59). Pri tom ona zaboravlja da su kmetovi A. Tadiolovića sa cijelog selišta morali vršiti tlaku svakodnevno 6 dana u sedmici. Budući da je poznato da je puno selište tada imalo veličinu od 8 do 16 jut., onda je savršeno jasno da je kmet-jednoselac zaista mogao da za 6, od 7 dana u sedmici, uzore približno

⁹² ibidem.

⁹³ ib., 109.

⁹⁴ ib., 113—114.

⁹⁵ Ova je netačnost, očigledno, došla otuda što se u urbaru, kada se navodi suma kmetskih selišta, umjesto 14 1/2 netačno navodi 15 1/2 (ib. 114).

8-16 jutara.⁹⁶ Treba se čuditi nečemu drugom: kada su dubovački seljaci uspijevali obraditi vlastitu zemlju?⁹⁷ U vezi s ovim ne može a da ne izazove sumnju teza N. Klaić, što ju je iznijela u zaključku svojih razmatranja o podacima dubovačkih urbara, da je »težnja za pojačanom eksploatacijom bila ograničena neugodnim posljedicama za vlastelu« (60). Ukoliko pod tim posljedicama ona podrazumijeva znatan broj pustih selišta,⁹⁸ ne bi li bilo ispravnije postaviti pitanje drugačije: nije li tako velika tlaka na dubovačkim imanjima uvjetovana upravo nedostatkom radnih ruku?

Uostalom, završavajući analizu podataka dubovačkih urbara, N. Klaić dolazi do zaključka koji je za nju sasvim neočekivan — da ti podaci potvrđuju moje i njeno prijašnje mišljenje o tlaci kao najvažnijem izvoru prihoda feudalaca u XVI st. (60). Ali ovo zaista krasnorječivo priznanje nije N. Klaić uopće smetalo da odmah zatim, u zaključnom odlomku, podcrta kako se ipak ne može odlučiti na to da potvrdi moje i svoje prijašnje zaključke o gospodarstvu feudalnog vlastelinstva u Hrvatskoj u XVI i XVII st. i o povećanju feudalne eksploatacije u to vrijeme (60).

Međutim, podaci o feudalnoj renti u glavnim izvorima koji su poznati nauci za XV i XVI st. ne daju, po mom mišljenju, povod za tako skeptičan zaključak. Analiza tih izvora pokazuje da sumnje N. Klaić u ispravnost njenih prvobitnih zaključaka o tlaci kao osnovnom obliku eksploatacije u Hrvatskoj u XVI st. nemaju čvrste podloge. Nije uvjerljiv, kao što smo vidjeli, ni njen pokušaj da dokaže da je tlaka u XV st. također bila najvažniji oblik eksploatacije seljaka na imanjima svjetovnih feudalaca. Drugim riječima: razmatrani članak N. Klaić ne daje zasada razloga za sumnju da za razvoj feudalne rente u Hrvatskoj u XV i XVI st. vrijedi ista zakonitost koju u to vrijeme možemo pratiti u većini zemalja centralne i istočne Evrope.

* *
*

Svim ovim što je ovdje rečeno ne mislim uopće negirati N. Klaić pravo da se žali na malobrojnost izvora poznatih nauci, u kojima se govori o dužnostima hrvatskih seljaka u XV i XVI stoljeću. Zaista je malo izvora neophodnih da se dođe do određenih zaključaka o evoluciji feudalne rente u Hrvatskoj u to vrijeme; naročito je malo izvora koji bi potjecali iz različitog vremena, a koji bi govorili o jednim te istim vlastelinstvima. Ali to, po mome mišljenju, nipošto ne znači da se treba odreći svakog uopćavanja i pokušaja da se utvrdi dinamika u razvitku agrarnih odnosa u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. A raz-

⁹⁶ N. Klaić veže također uz nedostatak radne snage i tu činjenicu da je A. Tadiolović sa svojih 100 jutara dobivao, prema urbaru, manje ljetine nego Zrinski sa svojih 86. Ipak, ovo se lako može objasniti kako različitom kvalitetom zemlje, tako i time što su Zrinski imali velike mogućnosti za gnojenje oranica (o tome da su u »gradu« imali mnogo stoke, posredno svjedoče podaci urbara da su im pašnjaci bili veliki). Osim toga treba imati u vidu da se u urbaru, kako to više puta ističe i sama N. Klaić, spominje »idealna« ljetina (»cha more prirodythy«).

⁹⁷ Nekako čudno u vezi s tim zvuči i tvrdnja N. Klaić: da je Tadiolović povećao tlaku onim kmetovima koji su mu preostali, ništa ih više ne bi zadržalo na njegovoj zemlji (60). Kako se moglo povećati *svakodnevnu* tlaku?!

⁹⁸ 15 1/2 od 30 na imanjima A. Tadiolovića.

matrani članak N. Klaić u suštini na to i poziva. Razumije se, neophodno je i dalje raditi na tom da u naučno razmatranje uđe nova dokumentarna građa (kako publicirana, tako i arhivska). Najzad, nije isključeno da otkrivanje novih izvora ne će, možda, povući za sobom neke promjene u mojim predodžbama o procesu razvoja feudalne rente u Hrvatskoj u XV i XVI st., kao što je slično bilo s mojom knjigom o buni 1573, budući da se povećao broj izvora iz XV st. koji govore o crkvenim i samostanskim vlastelinstvima.⁹⁹

Ali što se tiče vlastelinstava svjetovnih feudalaca u Hrvatskoj, novi materijali, koje sam uspio pronaći poslije 1959,¹⁰⁰ zasada samo potvrđuju gledište o relativno maloj tlaci na vlastelinstvima svjetovnih feudalaca, u najmanju ruku, sve do kraja prve četvrti XVI stoljeća. Mislim na urbar (1509—21¹⁰¹) koji se čuva u Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti i u kojem se nalazi popis imanja Vladislava Kanjižaja i na teritoriju Mađarske i na teritoriju Hrvatske. Jedno od najvećih među njima bila je Velika (u Slavoniji). Plaćanja seljaka (jobagiones) na tom vlastelinstvu bila su u početku XVI st. vrlo različita i izračunavala su se po različitim sistemima. U novčana plaćanja ulazila su tri podavanja, čija je veličina za seljake Velike data u urbaru sumarno (dvaput po 22 fl. i jedanput 316 fl. i 10 den.). Osim toga, navode se još 3 novčana davanja od svakoga punog selišta (funiculus): dvaput po 7 denara i jedan beč, jedanput — 3 denara i 1 beč (tj. svega 18 denara), i na kraju — 4 obola skupljaču ovih podavanja. I naturalna su se davanja izračunavala vrlo različito. Od svakog »dima« (fumus) po voz sijena, od 14 selišta — 4 puta u toku godine — po jedna mjera (tina) pšenice i zob; od selišta — 2 sira, 2 kópuna, 1 kokoš, 1 plečka; od 20 svinja — jedna, a ako je nema — 5 denara; za svako jutro oranica što je više od selišta — mjera pšenice ili prosa; osim ovoga još i neke druge naturalije.¹⁰² Ne mislim ovdje utvrđivati odnos među novčanim i naturalnim podavanjima (to bi zauzelo previše mjesta). Mnogo mi je važnije istaći da urbar, podrobno određujući novčana i naturalna podavanja, ni jednom riječju ne spominje tlaku. I to, treba pretpostaviti, nije slučajno. Još su karakterističniji podaci urbara o već poznatom nam steničnjačkom vlastelinstvu. Prema podacima urbara, kmetovi su i ovdje također bili obavezni na mnogobrojna novčana i naturalna davanja, a tlaka se sastojala samo u radovima na popravljanju zamka,¹⁰³ tj. bila je povremena. Međutim, kao što smo vidjeli, steničnjački se seljaci 1564. žale na težinu poljske tlake, zbog koje ne stižu raditi na svome gospodarstvu i zbog koje osiromašuju.

Prelazeći na pitanje izvora koji govore o strukturi feudalne rente u Hrvatskoj u drugoj polovini XVI st., treba istaći da izvori, koje N. Klaić razmatra u svom članku, uopće ne predstavljaju sve dokumente kojima se nauka već danas služi a koji govore o velikoj tlaci hrvatskih seljaka u to vrijeme. Osim popisa iz 1558, instrukcije iz 1564. za imanje Steničnjak, posrednog svjedočanstva o dužnostima purgara rakovačkog imanja do 1566. (koje nalazimo u ispravi iz 1623), isprave iz 1568. koja se tiče vinodolskog »građa« Trsata,

⁹⁹ V. bilj. 8.

¹⁰⁰ Godina izlaska knjige »Крестъянское восстание в Хорватии 1573 г.«

¹⁰¹ DL 37007.

¹⁰² ib., 242—243

¹⁰³ ib., 169—176.

grizijske isprave iz 1569, dubovačkih urbara iz 1579. i 1591. — postoje još dva dokumenta koji direktno govore da je tlaka bila u 70. i 80. godinama XVI st. jedan od najtežih seljačkih tereta. Mislim na saopćenje iz 1573. koje se odnosi na velika slavonska nasljedna imanja — Okić i Željina, a također i na podatak u ispravi iz 1584. koji govori o kmetovima »sudčije« Šenkovci.¹⁰⁴ N. Klaić spominje ta dva svjedočanstva (52), ali ih ne komentira, što navodi na misao da se saglašava s mojom interpretacijom ovih podataka.

Za davanje odgovora na pitanje o razvoju feudalne rente u Hrvatskoj u XV i XVI st. vrlo su važni urbari iz prve polovine i sredine XVII st., što ih je objavio R. Lopašić.¹⁰⁵ Većina tih urbara (osim rakovačkog iz 1630) nije sve dosada detaljno obrađena. Ali se već iz letimičnijeg upoznavanja s njima vidi da je najveći dio seljaka svjetovnih feudalaca morao vršiti različitu tlaku, među ostalim i poljsku. Razumije se, dakako, da nije dovoljno poznavati spomenute izvore samo u glavnim crtama; neophodno je posebno ih proanalizirati. O tome, kako mnogo takva analiza može pomoći da se dobije ispravan odgovor na pitanje koje nas zanima, uvjerljivo svjedoči ovaj primjer. U urbaru »grada« Bosiljeva iz 1650. spominje se selo Grabark, ono isto koje se nalazi i u modruškom urbaru iz 1486. i u popisu iz 1558. (slažu se čak i neka prezimena kmetova u urbaru iz 1486. i u ovom iz 1650).¹⁰⁶ Dok grabarski kmetovi, kao što smo već govorili, 1486. ne moraju vršiti nikakve tlake, 1558. su već obavezni na 2 dana »gospoćine« sedmično. Takvo je stanje zabilježeno i 1630.¹⁰⁷ Isto se to može reći i za selo Otočac koje se spominje u modruškom i bosiljevskom urbaru.¹⁰⁸ Drugim riječima, navođenje novog materijala ne opovrgava uopće zaključak da je povećanje feudalne eksploatacije na imanjima svjetovne vlastele, prije svega u obliku tlake, bilo jedan od glavnih uzroka seljačke bude 1573, zaključak — koji kod N. Klaića izaziva sumnju (60—61).

Ne bi li, uz put govoreći, trebalo u činjenici da se tlaka znatno povećava u XVI st. na imanjima svjetovne vlastele, tražiti objašnjenje tome zašto buna 1573. nije gotovo uopće zahvatila seljake na crkvenim i samostanskim vlastelinstvima, iako je na većini od njih tlaka, i to dosta velika, postojala još i u XV stoljeću?

Bez obzira na moje neslaganje s osnovnim zaključcima i pojedinim stavovima u članku N. Klaića, smatram na kraju da je ipak neophodno istaći da je diskusija o razvitku feudalne rente u Hrvatskoj u XV i XVI st., koja je s tim člankom otpočela, nesumnjivo pomogla da se dođe nešto bliže rješenju toga problema. Saopćeni su neki dopunski materijali, obraćena pažnja na pitanje odnosa vlastelinskih i seljačkih oranica, precizirana interpretacija pojedinih podataka u izvorima o seljačkim dužnostima itd.

¹⁰⁴ Poblje o tome Бромлей, Крестьянское восстание..., 161-162.

¹⁰⁵ Urbar grada Novoga u Vinodolu iz 1609. i 1653, Trsatski urbar iz 1610, urbar grada Grobnika iz 1624, urbar grada Ozlja iz 1624, urbar Bukovačkog imanja, urbar grada Bosiljeva iz 1650, Švarački urbar iz 1652 (vidi Lopašić, n. dj., 129-378).

¹⁰⁶ Na primjer: Cvetković, Maletić (ib. 75—79, 317).

¹⁰⁷ ib., 316—317, 337.

¹⁰⁸ ib., 61—62, 317—338.

Valja se nadati da će nastavak diskusije još više pomoći da se naučno upoznaju promjene koje su se odvijale na hrvatskom selu u XV i XVI st. na području agrarnih odnosa, a prije svega u strukturi i kretanju feudalne rente. Nastavak će diskusije biti nesumnjivo naročito plodotvoran u slučaju ako budu upotrebljeni novi naučni izvori.

Moskva, 10. XII 1961.

(Iz originalnog rukopisa preveo *Milenko Popović.*)

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Tajnik redakcije:

IVAN KAMPUŠ

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB